Міністерство освіти і науки України
Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВИХ УЯВЛЕНЬ У ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала студентка
спеціальності: 016 Спеціальна освіта.
Неймет Анастасія Михайлівна
Керівник:
Сербалюк Ю.В. кандидат історичних наук,
доцент
Рецензент:
Левицький В.Е. кандидат педагогічних наук,
доцент

м. Кам’янець-Подільський – 2021 року

ЗМІСТ

Вступ……...……3

Розділ І. Теоретичний огляд літературних джерел з питання формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку……..7

1.1. Особливості формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку…….……...7

1.2. Педагогічні умови формування просторових уявлень у дітей старшого дошкільного віку у процесі інтеграції різних видів діяльності……....12

1.3. Психолого-педагогічна характеристика дітей із затримкою психічного розвитку……..……...22

Розділ ІІ. Методика дослідження просторових уявлень в дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку та опис методики корекційно-розвивальної роботи……..40

2.1. Опис методики дослідження просторових уявлень у дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку……..…….……40

2.2. Аналіз результатів дослідження просторових уявлень дошкільників із затримкою психічного розвитку……..……...45

2.3. Методика корекційно-розвивальної роботи з формування просторових уявлень у дітей із затримкою психічного розвитку дошкільного віку…….....49

2.4. Методичні рекомендації щодо формування просторово-часових уявлень у старших дошкільників у процесі інтеграції різних видів діяльності……...59

Висновки……...……76

Список використаних джерел…….……..81

Вступ

Актуальність дослідження. Просторові уявлення розвиваються у дітей повільно, у процесі тривалих спостережень, нагромадження життєвого досвіду, вивчення різних величин. У дітей з порушеннями у розвитку сприймання просторових відношень уповільнене, а обмежене сприймання, недиференційованість відчуттів ще більше ускладнює формування просторових уявлень.

Концепція, орієнтири і вимоги до оновлення змісту дошкільної освіти, Базовим компонентом окреслюють ряд вимог до пізнавального розвитку дошкільників. Проблему сприймання простору дітьми дошкільного віку досліджували П.Лесгафт, Б.Ананьєв, Т.Мусеїбова, З.Степаненкова та інші. Зокрема, П.Лесгафт вивчав особливості зорового орієнтування у просторі на основі рухових відчуттів. Б.Ананьєв зробив психологічний аналіз поетапного розвитку просторових орієнтувань у дітей різного віку. Ним обґрунтовано, що у ранньому віці дитина сприймає простір, в основному, на чуттєвій основі. У дошкільному віці навчання спирається як на чуттєву, так і на логічну (словесну) основу. Але сьогодні ще не можна сказати, що педагоги повною мірою використовують всі можливості для розвитку просторових орієнтувань та уявлень дітей. Орієнтування дитини у навколишньому середовищі тісно пов’язане з її відчуттями.

Основу орієнтування складають відчуття і сприймання. У сприйманні просторових властивостей відому роль відіграють різні відчуття, зокрема дотикові і рухові. І.Сєченов та І.Павлов вказували на значення рухового аналізатора у здійсненні просторового орієнтування. Руховий акт завжди пов’язаний з аналізом навколишнього простору. Він є результатом складної взаємодії зовнішніх і внутрішніх аналізаторів. Однак сприймання простору – положення предметів, їх величина, контури, рельєфи так само як спокій і рух, – відбуваються зазвичай рухом ока і м’язове відчуття у поєднанні з власне зоровими відчуттями, відіграє у діяльності самого ока істотну роль. Завдяки цьому око може, на зразок руки «обмацувати» предмет. Воно функціонує як вимірювальний прилад.

І.Сєченов послідовно розвинув цю думку, стосовно всіх сторін просторового сприймання. Так, сприймання рухаючогося предмета відбувається оком, оскільки воно має можливість стежити за предметом і брати участь у його русі. При сприйманні статичного предмета, коли людина сприймає розташування предметів на площині, очі – «вимірювач кутів» під якими розташовані предмети. Справжнє сприймання простору, адекватно відображає його об'єктивні властивості і відносини, є дуже складним процесом, у якому чуттєві і розумові компоненти подані у складній єдності і взаємозвязку.

У дошкільному віці навчання спирається як на чуттєву, так і на логічну (словесну) основу. У дослідженні Т.Мусеїбової розроблена методика навчання дітей раннього і дошкільного віку просторовим орієнтуванням: на собі, відносно себе, від будь-якого предмета, на основі словесних вказівок. З.Степаненкова досліджувала розвиток просторових орієнтувань у зв'язку з організацією занять з фізичної культури.

Значні зміни у дошкільний період спостерігаються у сприйманні простору за його головними ознаками. Дитина пізнає простір та ним оволодіває. Ще лежачи у ліжку і діючи з соскою, брязкальцем, дитина пізнає «близький» простір. «Далекий» простір вона опановує пізніше, коли навчається самостійно рухатися. Спочатку сприймання далекого простору мало диференційоване і оцінка відстані дуже не точна. Розвиток орієнтування у просторі, як показали дослідження А.Колодної, починається з диференціювання просторових відносин власного тіла дитини (виділяє і називає праву руку, ліву, парні частини тіла). Включення слова у процес сприймання, оволодіння мовленням у значній мірі сприяє вдосконаленню просторових орієнтувань та уявлень.

Вивченню особливостей просторового сприймання та уявлень в дітей присвячено чимало робіт. Фундаментальними тут є праці: Дж. Брунера, Л.Венгера, Л.Виготського, П.Гальперіна, О.Запорожця та ін..

Розвиток просторових сприймань і уявлень розглядається як один з важливих компонентів у підготовці дітей до школи. Ця робота запобігає виникненню численних помилок просторового характеру, які спостерігаються

у дітей при засвоєнні різноманітного навчального матеріалу на уроках читання, письма, малювання, ручної праці, фізкультури тощо. Формування у дошкільному віці просторових уявлень і понять є основою географічних і геометричних знань у майбутньому. Вміння орієнтуватися у просторі й усвідомлення просторових відношень, напрямів збагачує мовлення дитини, робить його точнішим, переконливим, граматично правильним.

Через розуміння дитиною просторових відношень перед нею розкриваються змістові зв'язки між предметами і явищами – причинні, цільові, наслідкові. Система роботи з розвитку у дошкільників просторових орієнтувань та уявлень включає: орієнтування «на собі»; засвоєння «схеми власного тіла»; орієнтування «на зовнішніх об'єкта»; виділення різних сторін предметів: передньої, тильної, верхньої, нижньої, бічних; засвоєння і застосування словесної системи відліку за основними просторовими напрямками: вперед – назад, вверх – вниз, направо – наліво; визначення розташування предметів у просторі «від себе», коли вихідна точка відліку фіксується на самому суб'єкті; визначення власного положення у просторі відносно різних об'єктів, коли точка відліку при цьому локалізується на іншій людині чи на будь-якому предметі; визначення просторового розміщення предметів відносно один одного; визначення просторового розташування об'єктів при орієнтуванні на площині, тобто у двовимірному просторі; визначення їх розміщення відносно один одного по відношенню до площини на якій вони розміщуються.

Розвиток просторових уявлень, спрямований на формування повноцінного сприймання навколишньої дійсності, служить основою пізнання світу. Успішність розумового, фізичного, естетичного виховання у значній мірі залежить від рівня сенсорного розвитку дітей, тобто від того, наскільки абсолютно дитина чує, бачить, відчуває те, що її оточує. Розвиток просторових сприймань і уявлень розглядається як один з важливих компонентів у роботі з підготовки дітей до школи.

Метою дослідження є вивчення формування просторових уявлень у дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Гіпотезою дослідження – є припущення, що у дошкільників із затримкою психічного розвитку є недоліки базисних просторових орієнтувань, що перешкоджає формуванню повноцінних просторових уявлень та їх словесного позначення. Для виправлення ситуації що склалася потрібна цілеспрямована корекційно-розвивальна робота з вказаного напрямку.

Об'єктом дослідження є просторові уявлення дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: формування просторових уявлень у дітей з затримкою психічного розвитку дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1) провести аналіз наукової літератури з проблеми формування просторових уявлень в дітей з нормальним психічним розвитком та із затримкою психічного розвитку дошкільного віку;

2) дібрати методики та за ними здійснити експериментальне дослідження стану сформованості просторових уявлень у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку дошкільного віку;

3) розробити методичні рекомендації щодо корекційно-розвивальної роботи з дітьми із затримкою психічного розвитку з формування просторових уявлень;

4) сформулювати висновки проведеного дослідження.

Методи дослідження: спостереження, констатувальний експеримент, тести, бесіди; аналіз анамнестичних відомостей, вивчення документації; математичної статистики, формувальний експеримент, узагальнення результатів.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть враховуватись при створенні корекційних програм, рекомендацій стосовно навчально-виховної та корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками із затримкою психічного розвитку та співпраці з їх батьками.

База дослідження: ЗДО №27 компенсуючого типу Івано-Франківської міської ради «Карпатська казка» м. Івано-Франківськ.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

Висновки

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що у дітей із ЗПР дошкільного віку, порівняно з дітьми з нормальним психічним розвитком, є і проявляються різною мірою стійкі порушення у розумінні, диференціації і словесному позначенні просторових відносин.

Вирішувати завдання з формування просторових уявлень, як показала практика, доцільніше при взаємодії вчителя-дефектолога та вихователів групи закладу дошкільної освіти, які працюють з дітьми із ЗПР. Плануючи свою роботу з даного напрямку, педагоги мають врахувати індивідуальні особливості кожної дитини, запровадити специфічні методи і прийоми, які дозволили б легко і цікаво засвоїти дітям дані поняття. Загальні завдання орієнтують педагогів у першу чергу на надання своєчасної та адекватної корекційно-педагогічної допомоги дитині із затримкою психічного розвитку. Що у свою чергу дозволяє створити оптимальні умови для всебічного розвитку дітей.

Сприймання простору – це умовнорефлекторний процес, важливу роль у якому відіграє руховий кінестетичний аналізатор. Розвиток просторових уявлень у дошкільному дитинстві має ряд особливостей: конкретно-чуттєвий характер сприймання; труднощі у розпізнаванні правої і лівої руки; відносний характер просторових відносин; те що дошкільникам легше орієнтуватися у статиці, ніж у динаміці.

Аналіз методичної літератури дозволяє виділити наступні етапи роботи, відповідні ускладненням просторових орієнтувань у змісті дидактичних ігор і вправ: 1) етап формування просторових уявлень з точкою відліку «від себе»: спереду, ззаду, вгорі, внизу, ліворуч, праворуч; 2) етап формування просторових уявлень з точкою відліку «від іншого об’єкта»; 3) етап формування вміння називати словом розташування того чи іншого об’єкта по відношенню до іншого; 4) етап формування умінь орієнтуватися у тривимірному просторі в русі; 5) етап формування уміння орієнтуватися на площині, тобто у двовимірному просторі, наприклад, орієнтування на аркуші паперу.

Педагогічні умови – це сукупність заходів педагогічного процесу, спрямованих на підвищення його ефективності. Ми виділяємо наступні педагогічні умови формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку: забезпечення активної позиції дітей у вирішенні завдань на орієнтування у просторі, тобто інтеграція роботи з формування просторових уявлень у ігровій, трудовій, комунікативній, конструювальній, мовленнєвій, образотворчій, музичній та руховій діяльності; реалізація суб'єктної позиції дитини у освітньому процесі; збагачення розвивального предметно-просторового середовища відповідними дидактичними засобами: цікавий і пізнавальний математичний матеріал, логічні ігри, дидактичні матеріали (пазли, ігри, розрізні картинки і ін.); навчально-методичні посібники, моделі (навчальні книги, схеми, плани, робочі зошити та ін.); обладнання для моделювання, конструювання (конструктор, матеріали для орігамі та ін.).

У процесі обстеження просторових уявлень у дітей вивчалися: орієнтування у схемі власного тіла; орієнтування у схемі тіла людини, що стоїть навпроти; розуміння і використання прийменників і прислівників що означають просторове розташування; орієнтування на аркуші паперу; орієнтування на аркуші паперу перевернутому на 180°.

У процесі діагностики дітям задавалися питання з проханням пояснити вербально, як розташовані предмети по відношенню один до одного і по відношенню до самої дитини та до того, хто задає питання. Найлегшими для дітей виявилися питання, пов'язані з визначенням розташування предмета по відношенню до дитини («олівець знаходиться між мною і коробкою», «олівець у коробці»). На питання, що вимагають назвати розташування предметів по відношенню один до одного («олівець над коробкою», «олівець під коробкою», дітям було необхідно більше часу на роздуми, половина дітей дали невірні відповіді. Питання, де було потрібно словесно позначити розташування предмета по відношенню до педагога, викликали більше труднощів: більше половини дітей дали невірні відповіді, і всі діти довго думали, мабуть, подумки уявивши себе на місці того, хто ставив питання. Отже, за результатами

проведеної методики виявлено, що визначати розташування предметів по відношенню до себе, до інших предметів, що знаходяться у тривимірному просторі, дітям легше, ніж у двомірному (на зображенні).

У більшості дошкільників із ЗПР виникають серйозні труднощі і при розташуванні серії сюжетних малюнків у правильному порядку. Чим більше картин у серії, тим складніше дітям об'єднати їх у єдине смислове ціле. Це говорить про відсутність здатності до одночасного, цілісного сприймання комплексу стимулів (в даному випадку картинок), яка, найчастіше, є результатом порушень симультанних синтезів, що виникають через недосконаліть просторового гнозису.

Порушення у розумінні категорій простору у дітей із ЗПР можуть бути викликані порушеннями у формуванні складної функціональної системи, що відбиває простір і час, і має рівневу, вертикальну будову. Всі рівні даної системи формуються у онтогенезі поступово, один над іншим. Кожен наступний рівень включає в себе попередні і формується на їх основі. Несформованість навіть одного рівня позначається на подальшому рості вищого рівня і на функціонуванні системи в цілому.

Перш за все, у дітей із ЗПР відзначається значна кількість пропусків прийменників або їх неправильне використання при виконанні завдань на повторення різних речень, і особливо при переказі або у самостійному мовленні. Часто зустрічається неадекватне позначення певних просторових та часових відношень при повторенні речень. При складанні самостійної розповіді за картинками і при переказі тексту у дошкільників із ЗПР виявляються труднощі або неможливість відобразити з допомогою наявних у них мовленнєвих засобів категорії простору. Поряд з описаними труднощами вербального вираження просторових відносин, у дітей із ЗПР виявляються труднощі у розумінні цих відносин. Діти не тільки не можуть правильно виправити помилку, допущену при побудові речення, але часто не помічають її зовсім. Так само у дітей із ЗПР виявлено недостатнє розуміння логіко-граматичних конструкцій, що виражають просторові відносини.

Корекційну роботу з дітьми, які мають затримку психічного розвитку необхідно починати з розвитку самого елементарного рівня просторових уявлень, поступово включаючи і часову спрямованість. Процес корекційного навчання слід організувати так, щоб неодноразово повертатися до вже вивчених тем, систематично закріплюючи пройдене на різному мовленнєвому матеріалі.

Метою є розвиток у дітей із ЗПР просторового орієнтування як особливої цілісної сенсорно-перцептивної здібності, що знаходиться у безпосередньому зв'язку з мисленням, мовленням і діяльністю дитини. Починати роботу необхідно з корекції самого елементарного рівня просторових уявлень (пропріорецептивна система). Спеціальне навчання має враховувати генезис засвоєння простору дітьми у дошкільному віці і провідну роль у цьому процесі рухового аналізатора. У формуванні чуттєвої основи просторового орієнтування особлива роль належить відчуттям і сигналам, що надходять від м'язово-суглобного апарату. А кінестетичні сигнали, що йдуть від провідної руки, надають оточуючому простору відому асиметричність. Нечітка латеральна організація у дітей із ЗПР перешкоджає повноцінному розвитку у них орієнтування у просторі. Тому одним із першорядних завдань корекційної роботи є збагачення чуттєвого і рухового досвіду дитини, досвіду предметно-практичної діяльності і на цій основі формування уявлень про схему власного тіла і навколишній простір. У міру практичного освоєння дитиною простору слід включати і словесні позначення просторових відносин, вивчення просторової термінології.

Формування просторових уявлень у дітей доцільно розділити на кілька етапів:

1 етап. Розвиток соматогностичних, тактильних і кінестетичних процесів.

2 етап. Формування уявлень про схему власного тіла.

3 етап. Розвиток орієнтування у навколишньому просторі.

4 етап. Розвиток орієнтування у двовимірному просторі.

5 етап. Розвиток розуміння і використання логіко-граматичних конструкцій, що виражають просторові відносини.

Ця робота проводиться на заняттях з формування елементарних математичних уявлень і заняттях з ознайомлення з навколишнім. Однак досвід показує, що для дітей із ЗПР цього недостатньо. На зазначених заняттях педагоги більшу частину часу приділяють мовленнєвим навичкам дітей, і практично не ведеться робота з розвитку просторових уявлень. Дітей часто вчать вербалізувати ті уявлення, які у них ще не сформовані або є досить нестійкими. Отже, у першу чергу у дошкільників із ЗПР потрібно розвивати усвідомлене ставлення до просторового розташування. Дана робота може проводитися як складова частина будь-якого корекційного заняття, а також за допомогою окремих прийомів, використаних логопедом у корекційно-розвитковому процесі. Окремі прийоми варто використовувати часто, поєднуючи їх з вивченням програмного матеріалу.

Список використаних джерел

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. – М.: Педагогика, 1982. – 182 с.

2. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) // наук. кер. А.М. Богуш; авт. кол-в: Богуш А.М., Бєлєнька Г.В., Богініч О.Л. та інші // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2012. – Спецвипуск. – С.1-30.

3. Буфетов Н.М. Нравственное воспитание во вспомогательной школе. – Алма-Ата: Мектеп, 1988. – 88 с.

4. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж. Брунер. – М.: Спб., 1977. – 68 с.

5. Буянов М.І. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки дет. психиатра: Кн. для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.

6. Возрастные возможности усвоения знаний / Под ред. Д.Б. Эльконина, В.В. Давыдова. – М.: Просвещение, 1996. – 444 с.

7. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе /Под ред. В.В. Воронковой. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 416 с.

8. Воспитательная работа во вспомогательной школе: Пособие для учителей и воспитателей /Под ред. В.Ф.Мачихиной. – М.: Просвещение, 1980. – 62 с.

9. Данильян О.Г. Філософія: підручник / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. [2-ге вид., допов. і перероб.]. – Х. : Право, 2012. – 312 с.

10. Галятовський І. Ключ розуміння /Підг. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – 444 с.

11. Еременко И.Г. Олигофренопедагогика. – К.: Вища школа, 1985. – 326 с.

12. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2-х т. / А.В.Запорожец. – М.: 1986. – 98 с.

13. Засенко В.В. До проблеми особистісного підходу у навчанні дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Дидактичні та соціально-психологічні

аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод, зб., вип. 8. / за ред.: В.І. Бондаря, В.В. Засенка. – К. : Наук, світ, 2006. – 350 с.

14. Звєрєва І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: Метод. Посібник. – ІСДО, 1995. – 156 с.

15. Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Освіта, 1971. – 212 с.

16. Зюбин Л.М., Хранцова А.Д.. Подготовка учащихся к дому и семье. – К., 1985. – 96 с.

17. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.

18. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие): Пер. с фр. – М.: Педагогика, 1991. – 176 с.

19. Ковалець І. В. Порівняльне вивчення розуміння емоції дітьми з аутизмом /1.В. Ковалець // Дефектологія. – 2003. – № 2. – С. 57-61.

20. Ковалёв С.В. Воспитание и самовоспитание. – М.: Мысль, 1986. – 187 с.

21. Ковалёв С.В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: Тесты, опросники, ролевые игры. – М.: Просвещение, 1991. – 143 с.

22. Колупаева А.Н. Интегрированное обучение детей с особенностями психофизического развития: монография / А.Н. Коноплева, Т.Л. Лещинская, – Мн.: НИО, 2003. – 293 с.

23. Комплексна програма розвитку дітей дошкільного віку з аутизмом “Розквіт” / Т.В. Сак, Т.В. Скрипник, М.В. Щебрик. – К.: Основа, 2013. – 211 с.

24. Кон И.С. Ребёнок и общество. – М.: Наука, 1988. – 171 с.

25. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики. – М.: Просвещение. – 1974. – 447 с.

26. Корчак Я. Как любить ребёнка: Кн. о воспит.: Пер. с польск. – М.: Политиздат, 1990. – 493 с.

27. Костів В.І. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім’янина. – Івано-Франківськ, 1996. – 196 с.

28. Костяшкин Е.Г. Индивидуальная работа в школе с трудными подростками. – М., 1971. – 217 с.

29. Кочерга О.В. Психофізіологія дітей з особливими потребами / О.В. Кочерга. – К.: Редакції газет з дошкільної та початкової освіти, 2012. – 101 с.

30. Крет Я.В. Рання діагностика та корекція психомоторики дітей з аутизмом / Я.В. Крет, Н.Г Байкіна; за ред. О.В. Гаврилова: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Вип. 10. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 346 с. – С. 256-264.

31. Критерії моральної вихованості молодших школярів /За ред. І.Д. Беха, С.Д. Максименка. – К.: Педагогика, 1989. – 93 с.

32. Кудрявцев В.Т. Психология развития человека. Основания культурно-исторического подхода / В.Т. Кудрявцев. – Рига: Психологический центр «Эксперимент», 1999. – Ч. 1. – 160 с.

33. Леви В.Л. Нестандартный ребёнок. – М.: ЦПП, 1992. – 225 с.

34. Ле Шан Э. Когда ваш ребёнок сводит вас с ума: Пер. с англ. – М.: Педагогика, 1990. – 272 с.

35. Леушина Г. М. Формування елементарних математичних уявлень у дітей дошкільного віку / Г.М. Леушина. – К.: Просвіта, 2002. – 149 с.

36. Липа В.А. Основы коррекционной педагогики: Учебн. пособ. – Донецк: Лебідь, 2002. – 327 с.

37. Липа В.А. Психологические основы педагогической коррекции. – Донецк: Лебідь, 2000. – 319 с.

38. Люблінська Г.О. Дитяча психологія / Г.О.Люблінська. – К. : Вища школа, 1974. – 355 с.

39. Макаренко А.С. Книга для батьків. – К.: Радянська школа, 1972. – 260 с.

40. Матвеева Е.И., Панкова О.Б. Критериальное оценивание в начальной школе / Е.И. Матвеева, О.Б.Панкова. – М.: Вита-Пресс, 2011. – 168 с.

41. Мир детства: Младший школьник /Под ред. А.Г. Хрипковой. – М.: Педагогика, 1988. – 272 с.

42. Миронова С.П., Матвєєва М.П. Реалізація індивідуального підходу до дітей з вадами інтелекту у процесі навчання. – Кам'янець-Подільський: Камянець-.-Поільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – 28 с.

43. Миронова С.П. Педагогіка інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / С.П. Миронова – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет імені Івана Огієнка, 2016. – 164 с.

44. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: Навчальний посібник / С.П. Миронова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно видавничий відділ, 2007. – 204 с.

45. Моисеева Н.И. Время в нас и время вне нас. – Л.: Лениздат, 1991. – 156 с.

46. Мусейібова Т.А. Математическая подготовака детей в дошкольных учреждениях / Т.А. Мусейібова. – М.: Просвещение, 1987. – 48 с.

47. Корекційно-розвивальна робота у спеціальній школі інтенсивної педагогічної корекції: Методичні рекомендації /Укл. М.В. Рождєственська. – К.: ІСДО, 1995. – 56 с.

48. Островська К.О. Аутизм: проблеми психологічної допомоги / К.О. Островська. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 215 с.

49. Подласый И.П. Педагогика начальной школы: Учебн. пособие для студ. пед. коллегий. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 400 с.

50. Проблема восприятия пространства и времени / под. ред. Б.Г. Ананьєва и Б.Ф. Ломова. – Ленинград, 1971. – 212 с.

51. Рыков С.Л. Гендерные исследования в педагогике // Педагогика. – 2001. – №7. – С. 17-22.

52. Програма розвитку дитини дошкільного віку "Українське дошкілля"

/ О.І. Білан, Л.М. Возна, О.Л. Максименко та ін. 2-ге вид., доп., зі змінами. – Тернопіль: Мандрівець, 2017. – 317 с.

53. Програма розвитку дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку від 3 до 6 років "Віконечко"/ Т.В. Сак та ін. – К.: Основа, 2013. – 107 с.

54. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника М.: Просвещение, 1979. – 192 с.

55. Синьов В.М., Коберник Г.М. Основи дефектології: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 143 с.

56. Спиноза Б. Этика. – М.: АСТ, 2001. – 336 с.

57. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – К.: Радянська школа, 1975. – 235 с.

58. Сухорукова Г.В. Образотворче мистецтво з методикою викладання в дошкільному навчальному закладі : підручник. – [2-ге вид., перероб. та допов.] / [Г.В. Сухорукова, О.О. Дронова, Н.М. Голота, Л.А. Янцур; за заг. ред. Г.В. Сухорукової]. – К. : Видавничий дім «Слово», 2011. – 376 с.

59. Титаренко Т.М. Я – знакомый и неузнаваемый. – К.: Радянська школа, 1991. – 240 с.

60. Флейк-Хобсон К., Робинсон Б.Е., Скин П. Развитие ребёнка и его отношений с окружающими. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.

61. Шульженко Д.І. Особливості побудови діагностико-прогностичних програм для аутичних дітей / Д.І. Шульженко // Корекційна педагогіка: вісник Української асоціації корекційних педагогів. – 2007. – С.156-162.

62. Шульженко Д.І. Особливості процесу супервізії в роботі з аутичними дітьми / Д.І. Шульженко // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: тези доповідей / за ред. П.Н. Таланчука. – К.: Університет "Україна", 2008. – С.49-72.

63. Шульженко Д.І. Корекція самоконтролю поведінки при аутистичних порушеннях у дітей / Д.І. Шульженко // Корекційна педагогіка: вісник

Української асоціації корекційних педагогів. – 2009. – 372 с. – С. 360-368.

64. Шульженко Д.І. Корекційний розвиток аутичної дитини: книга для батьків та педагогів / Д.І. Шульженко, Н.С. Андрєєва. – К.: Основа, 2011. – 294 с.

65. Яковлєва Л.М. Психологічний супровід дітей-аутистів / Л.М. Яковлєва. – К.: Редакція, 2013. – 210 с.

66. Ячевский А. На пути к зрелости: Пер. с польск. – М.: Профиздат, 1992. – 124 с.